

QUINE WILLARD VAN ORMAN – logik, filozof, ur. 25 I 1908 w Akron (Oh.), zm. 25 XII 2000 w Bostonie (Mass.).

W 1930 ukończył studia w zakresie matematyki i filozofii w Oberlin College. Zafascynowany pracami formalnymi A. N. Whiteheada, przeniósł się do Bostonu na Uniwersytet Harvarda (z uniwersytetem tym pozostał związany do końca życia). Studiował u Whiteheada oraz u H. M. Sheffera logikę, filozofię Kanta u C. I. Lewisa oraz modny wówczas behawioryzm. Interesowała go analiza gramatyki i etymologii języka naturalnego. Duży wpływ wywarły na niego wykłady B. Russella, których słuchał w 1931. W 1932 doktoryzował się na podstawie rozprawy *The Logic of Sequences. A Generalization of Principia Mathematica* pisanej pod kierunkiem Whiteheada.

Dzięki stypendium z Harvardu udał się do Europy (1932–1933); w Wiedniu zapoznał się z nową filozofią propagowaną przez Koło Wiedeńskie, w Pradze uczęszczał na wykłady R. Carnapa, w Warszawie uczył się nowych technik logicznych u J. Łukasiewicza, S. Leśniewskiego, A. Tarskiego, K. Ajdukiewicza. W autobiografii *The Time of My Life* podróż tę wspomina jako intelektualnie najowocniejszy okres swego życia. Przez dyskusje z Carnapem, a następnie krytykę jego poglądów doszedł do podstawowych założeń własnej filozofii; łączyło ich także istotne podobieństwo metodologii. Natomiast kontakty z naukowcami z logicznej szkoły warszawskiej wpłynęły na stosowanie przez Q. narzędzi nowoczesnej logiki w wykładzie i rozwiązywaniu problemów filozoficznych (wg J. Pelca, być może ocalił życie Tarskiemu, zapraszając go w przededniu wybuchu II wojny światowej do USA i pomagając w rozpoczęciu tam kariery uniwersyteckiej). Po powrocie do Bostonu w 1933 został wybrany na członka Society of Junior Fellows Harvard University. Prowadził badania naukowe oraz wykładał logikę i teorię mnogości. Karierę akademicką przerwała II wojna światowa. W 1942 został powołany do służby wojskowej i przydzielony do pracy w rozgłośni radiowej w Waszyngtonie w grupie specjalistów, których zadaniem było odszyfrowywanie cyfrowo zapisanych komunikatów. To zajęcie nie odciągnęło go jednak od pracy naukowej; podczas wojny pisał swoje prace formalne.

W 1948 został prof., a w 1949 członkiem Society of Senior Fellows Harvard University oraz American Academy of Arts and Sciences. Ważne znaczenie miała dla niego kolejna podróż europejska – do bryt. ośrodków akademickich, w tym do Oxfordu. Poznał wówczas J. L. Austina, M. A. E.

Dummetta, P. Geacha, H. P. Grice'a, P. F. Strawsona. Od 1956 (do emerytury w 1978) piastował Katedrę Filozofii Edgara Peirce'a. Uczestniczył aktywnie w życiu naukowym Harvardu.

Q. wywarł szczególny wpływ na nurt analityczny i pragmatyczny, wyznaczając kierunek badań filozofii współczesnej. Jego prace wnoszą istotny wkład w rozwój badań prowadzonych w filozofii nauki (począwszy od krytyki neopozytywistycznych założeń empiryzmu, aż po wypracowanie własnej koncepcji nauki), filozofii języka (głównie w kwestii analityczności, synonimiczności, znaczenia, referencji, prawdy), ontologii (w kwestii zobowiązań ontologicznych), epistemologii (w postaci znaturalizowanej), filozofii logiki, czy wreszcie w dyscyplinach formalnych (logice i teorii mnogości).

Ważniejsze dzieła Q.: *A System of Logistic* (C (Mass.) 1934); *Mathematical Logic* (NY 1940, C (Mass.) 1996); *Logika matematyczna*, Wwa 1974); *Elementary Logic* (Bs 1941, C (Mass.) 1998); *Methods of Logic* (NY 1950, C (Mass.) 1982⁴); *From a Logical Point of View* (C (Mass.) 1953, 1961²; *Z punktu widzenia logiki*, Wwa 1969, 2000); *Word and Object* (C (Mass.) 1960, 1996); *Słowo i przedmiot*, Wwa 1999); *Set Theory and Its Logic* (C (Mass.) 1963; rozszerzone wyd. C (Mass.) 1969); *Selected Logic Papers* (NY 1966, C (Mass.) 1996); *The Ways of Paradox and Other Essays* (NY 1966, C (Mass.) 1997); *Ontological Relativity and Other Essays* (NY 1969); *Philosophy of Logic* (EC 1970, C (Mass.) 1986²; *Filozofia logiki*, Wwa 1977, 2002); *The Roots of Reference* (La Sale 1973); *Theories and Things* (C (Mass.) 1981); *The Time of My Life. An Autobiography* (C (Mass.) 1985); *Quiddities. An Intermittently Philosophical Dictionary* (C (Mass.) 1987); *Różności. Słownik prawie filozoficzny*, Wwa 1995); *Pursuit of Truth* (C (Mass.) 1990, 2003; *Na tropach prawdy*, Wwa 1997); *From Stimulus to Science* (C (Mass.) 1995; *Od bodźca do nauki*, Wwa 1998);

LOGIKA I FILOZOFIA LOGIKI. Q. rozpoczął badania naukowe od dyscyplin formalnych. Zbudował 2 systemy nieklasycznej teorii mnogości z intencją ugruntowania podstaw matematyki: NF (od tytułu artykułu, w którym go przestawił *New Foundations of Mathematical Logic*, *The American Mathematical Monthly* 44 (1937), 70–80) oraz jego rozszerzenie – system ML (od tytułu monografii *Mathematical Logic*). W celu zapobiegania antynomiom wykorzystał zarówno idee E. Zermelo (aksjomatyczne ograniczenie pewnika

abstrakcji), jak i Russella (typizacja wyrażeń języka). Badania nad systemami Q. prowadziło wielu wybitnych matematyków i logików. J. B. Rosser potraktował je w swoim obszernym podręczniku jako podstawę matematyki. H. Wang dowiódł niesprzeczności ML przy założeniu niesprzeczności NF. Zaletą ML jest możliwość podania w nim (przy określeniu klasy liczb naturalnych) dowodu pełnej indukcji matematycznej. Q. uzyskał kilka wartościowych wyników formalnych, m.in. podał dowód niepełności logiki i arytmetyki inną metodą niż K. Gödel.

W *Philosophy of Logic* podjął problem określenia statusu logiki: czym jest, jaka jest jej specyfika i zasięg. Logikę traktował jako dyscyplinę najbardziej ogólną, pozbawioną specyficznego przedmiotu badań i pełniącą funkcję służebną wobec wszystkich nauk z matematyką włącznie. Uważał za wystarczającą klasyczną logikę pierwszego rzędu – jest ona wyróżniona ze względu na swoje metodologiczne zalety: stanowi wzór jasności, elegancji i sprawności, a ponadto jest pozbawiona paradoksów. Jej ekstensjonalny język dostarcza kanonicznej notacji dla całej wiedzy. Logika drugiego rzędu niesie ze sobą znacznie silniejsze zobowiązania ontologiczne, naruszając tym samym zasadę, w myśl której logika, jako najogólniejsza nauka o rozumowaniu, winna być możliwie neutralna ontologicznie. Z tego samego powodu Q. nie zaliczał teorii mnogości do logiki.

Wg Q., logika jest „wypadkową dwóch składników: gramatyki i prawdy” (*Filozofia logiki*, Wwa 1977, 91), czy mówiąc metaforycznie: „logika tropi prawdę na drzewie gramatyki” (tamże, 56). Powiązanie prawdy z gramatyką rozumiał w ten sposób, że logika bada warunki prawdziwości zdań w zależności od ich struktury gramatycznej. Zdanie jest logicznie prawdziwe, jeżeli wszystkie zdania o tej samej strukturze gramatycznej są prawdziwe. Innymi słowy, prawdy logiczne są prawdziwe na mocy znaczenia odpowiednich stałych logicznych. Q. odrzucał jednak głoszoną przez Carnapa lingwistyczną koncepcję prawdy logicznej, wg której prawdy logiki nie mają nic wspólnego z naturą świata, a są wyznaczone jedynie przez język. Gramatyka danego języka odzwierciedla bowiem jakieś cechy rzeczywistości. Pytanie o to, czy logika streszcza najogólniejsze cechy rzeczywistości, czy jest tylko wynikiem konwencji językowej, sięga, zdaniem Q., do najgłębszej sfery filozofii logiki.

Rozważając problem możliwości odstępstwa od ortodoksyjnej logiki pierwszego rzędu na rzecz jakiejś logiki nieklasycznej, Q. doszedł do wniosku, że wszelkie tego typu próby polegają na zmianie przedmiotu logiki, czyli nadaniu klasycznym stałym logicznym odmiennego znaczenia. Ktokolwiek np. przeczy prawu wyłączonośrodku, mówi o czymś innym niż to prawo, czyli odrzuca klasyczne rozumienie negacji i(lub) alternatywy. O logice wielowartościowej Q. pisał, że jest tylko teorią analogiczną względem logiki, faktycznie jest to niezinterpretowana, abstrakcyjna algebra. Znane są także zarzuty Q. wobec logiki modalnej: a) motywy prowadzące do jej rozwoju oparte były na nieporozumieniu, b) logika ta jest zbędna z punktu widzenia uprawnionych celów formalizacji, c) jej interpretacje napotykały nieprzewidywalne trudności. Pod tymi zarzutami kryje się głęboko zakorzeniony sceptycyzm Q. względem pojęcia analityczności. Motywem konstrukcji logiki intuicjonistycznej było zredukowanie zasięgu dopuszczalnych pytań do możliwości odpowiedzi na nie. W logice tej nie można np. uznać alternatywy, jeśli nie mamy dostatecznych przesłanek do rozstrzygnięcia, który jej człon jest prawdziwy.

FILOZOFIA NAUKI. Dwa dogmaty empiryzmu logicznego. W uchodzącej za klasyczną pracy *Two Dogmas of Empiricism* (PhRev 60 (1951) z. 1, 20–43) sformułował Q. swoje stanowisko skierowane przeciw skrajnej neopozytywistycznej koncepcji nauki. Dogmatami empiryzmu nazwał dwie powiązane ze sobą tezy: a) o dychotomii zdań analitycznych i syntetycznych; b) o redukcji wszystkich zdań do obserwacyjnych. Zakwestionował możliwość poprawnego zdefiniowania pojęcia analityczności; w szczególności definicja neopozytywistyczna odwołująca się do pojęcia synonimiczności napotyka, zdaniem Q., nieprzewidywalne trudności. Utrzymywał, że analityczności nie można wyjaśnić za pomocą innych terminów niż tylko z „kręgu intencjonalnego”, a wszystkie one są niejasne. Za drugi dogmat empiryzmu – radykalny redukcjonizm – odpowiada, wg Q., weryfikacyjna teoria znaczenia.

Niedookreśloność teorii. Odrzucając dychotomię: analityczne – syntetyczne, Q. podważył zasadność przeciwstawiania empirycznych kwestii dotyczących rzeczywistości, leżących w gestii nauk szczegółowych, pojęciowym i terminologicznym kwestiom filozoficznym. Wg niego, filozofia nie jest, jak głosili tradycyjni metafizycy, zupełnie niezależna od nauk szczegółowych i ich nie poprzedza; jest odwrotnie: filozofia korzysta z

wyników tych nauk i jest ich teoretycznym zwieńczeniem. Filozof, podobnie jak uczony, korzysta z danych empirycznych, lecz nie może spodziewać się jakiegoś doświadczalnego potwierdzenia czy obalenia swoich tez. Jest tak dlatego, że teorie filozoficzne, podobnie jak teorie naukowe, są niedookreślone przez dane empiryczne. Dla określonego zespołu danych można podać, zdaniem Q., wiele teorii konkurencyjnych, równie dobrze wyjaśniających te dane. Innymi słowy, istnieją teorie logicznie niezgodne, lecz empirycznie równoważne. Racje za wyborem danej teorii są podyktowane motywami pragmatycznymi (prostotą, naturalnością i celem badań).

Q. nie kwestionował podwójnej zależności prawdy – od języka i od faktów pozajęzykowych – odrzucił natomiast tezę o możliwości rozłożenia jej na składnik językowy i składnik faktualny. Stanowisko to sformułował w słynnej metaforze szarości: wiedzę porównał do materii utkanej ze zdań, przy czym „jest to tkanina szara, biorąca czerń od faktów i biel od konwencji”; nie ma powodów, by sądzić, że są w niej „nici całkiem czarne lub też całkiem białe”. Dlatego uważał, że nie ma jakiegoś ostatecznego kryterium prawdy, gwarantującego jedyność opisu świata.

Holizm metodologiczny. Całość wiedzy ludzkiej przypomina, wg Q., sieć stykającą się na obrzeżach z doświadczeniem, w centrum zaś znajdują się prawa logiki. Każdy punkt tej sieci łączy się z innymi za pośrednictwem układu zależności, tak że zmiana wartości prawdziwościowej jednego zdania pociąga za sobą zmiany wartości innych zdań. Dlatego twierdził – wbrew dogmatowi redukcjonizmu – że żadne zdanie nie jest jedno-jednoznacznie związane z określonym zakresem możliwych danych zmysłowych, wobec pojawienia się których należałoby uznać to zdanie za prawdziwe lub fałszywe. Pisał, że nasze twierdzenia o świecie stają przed trybunałem doświadczenia nie indywidualnie, lecz zbiorowo. Znaczący to, że empirycznie testowane są nie poszczególne zdania, lecz całe teorie i to one, jako całość, są przyjmowane lub odrzucane. Nauka, zdaniem Q., musi być konfrontowana z doświadczeniem w każdym wypadku jako całość. Pozytywny wynik takiej konfrontacji polega na bezpośrednim potwierdzeniu całego systemu nauki, wynik zaś negatywny cały ten system podważa.

FILOZOFIA JĘZYKA. Lingwistyczny behawioryzm. Q. wywarł wpływ na filozofię analityczną, szczególnie przez swoje dzieło *Word and Object*, zawierające całościowy wykład filozofii języka. Jej podstawą uczynił

behawioryzm, zgodnie z którym nie ma innej drogi poznania języka niż przez rozpoznanie zachowań werbalnych użytkowników języka. Z pozycji takiego behawioryzmu lingwistycznego tłumaczył podstawowe funkcje wyrazów językowych: znaczenie, oznaczanie, rozumienie, komunikację. W badaniu tych funkcji należy przyjąć postawę praktyczną, polegającą na obserwacji ludzkich zachowań językowych. Pierwotnymi elementami języka są, zdaniem Q., zdania okazjonalne, które rejestrują nasze bezpośrednie reakcje na bodźce zmysłowe. Dopiero później wyodrębniamy z tych zdań poszczególne terminy i ustalamy ich referencje.

Q. utrzymywał, że w znaczeniu nie ma niczego więcej ponad to, co daje się empirycznie zaobserwować, ująć i sprawdzić. Znaczenie językowe manifestujące się w użyciu języka jest więc jedynie znaczeniem dyspozycyjnym. Twierdził, że posiadamy dyspozycje do tego, by w pewnych okolicznościach, tzn. przy działaniu odpowiednich bodźców, uznać niektóre zdania, zaś w innych okolicznościach, przy działaniu innych bodźców, inne zdania odrzucić. Jako członkowie danej wspólnoty językowej możemy zatem wydawać zgodny werdykt w stosunku do wypowiedzianych w danych okolicznościach zdań. Odróżniał 3 typy dyspozycji traktowanych jako znaczenia bodźcowe: a) dyspozycje do uznania lub odrzucania zdań okazjonalnych w sytuacjach odpowiedniego pobudzenia narządów zmysłów; b) dyspozycje do uznania lub odrzucania zdań niezależnie od bieżących bodźców zmysłowych, czyli we wszelkich okolicznościach – są to odpowiednio zdania bodźcowo analityczne i bodźcowo kontradiktoryczne; c) dyspozycje do korelowania ze sobą zdań już uznanych lub odrzuconych oraz do korelowania werdyktów dotyczących zdań złożonych z werdyktami dotyczącymi ich zdań składowych. Dwa zdania, na które każdy użytkownik języka reaguje jednakowo przy wszelkich pobudzeniach zmysłowych, są zdaniami bodźcowo synonimicznymi.

Niezdeterminowanie przekładu. Na bazie koncepcji znaczenia Q. podał warunki radykalnego przekładu jednego języka na inny. Przekład, aby mógł pozostawać w zgodzie z ogółem relewantnych dyspozycji językowych, a tym samym z ogółem możliwych danych, musi zachować: a) znaczenia bodźcowe; b) analityczność i kontradiktoryczność bodźcową; c) synonimiczność bodźcową; d) strukturę zdań złożonych. Q. twierdził, że przekład języka jest empirycznie niedookreślony, tzn. jeden język można

przełożyć na inny, używając wiele wzajemnie niezgodnych sposobów, które są jednak zgodne z ogółem możliwych danych o dyspozycjach językowych użytkowników tych języków. Każdy przekład zgodny z ogółem możliwych danych jest materialnie poprawny. Na tej podstawie Q. doszedł do wniosku, że pytanie, czy zdanie *A* jednego języka znaczy to samo co zdanie *B* innego języka, na ogół nie dopuszcza jednoznacznej odpowiedzi. Wniosek ten uogólnił twierdząc, że podstawowe pojęcia tradycyjnej teorii znaczenia: znaczenie, synonimiczność i analityczność są nieefektywne empirycznie.

ONTOLOGIA I EPISTEMOLOGIA. Antyesencjalizm, naturalizm. Swoją koncepcję filozofii określał Q. mianem naturalistycznej, rozumiejąc przez to odrzucenie idei filozofii pierwszej, logicznie wcześniejszej niż nauka i badającej naturę świata i własności naszego poznania w sposób od nauki niezależny. Uważał, że metoda naukowa jest jedyną metodą osiągnięcia rzetelnej wiedzy, dlatego w sprawach ontologii i epistemologii winniśmy słuchać wyroków nauki, które – choć nie ostateczne – są jedynymi wyrokami prawomocnymi. W miejsce tradycyjnych analiz metafizycznych dotyczących istoty czy natury rzeczy, zaproponował badanie zobowiązań ontologicznych teorii. Epistemologia natomiast powinna zajmować się badaniem, z naukowego punktu widzenia, relacji zachodzących pomiędzy człowiekiem jako częścią przyrody i całością tejże przyrody.

Kwantyfikatorskie kryterium istnienia. Q. postulował, aby pytania ontologiczne, tzn. pytania o to, jakie najogólniejsze kategorie rzeczy istnieją, stawiać w ramach wiedzy naukowej o świecie i rozstrzygać w jej świetle. Innymi słowy, ontologię należy budować na podstawie nauki i przyjmować tylko takie kategorie bytów, które są niezbędne dla teorii naukowych. Aby ustalić, jakie to są kategorie, trzeba zbadać sposób, w jaki „ontologia wkłada się do teorii”, czyli zbadać zobowiązania ontologiczne teorii. W tym celu należy, wg Q., sparafrazować zdania danej teorii w języku standardowej logiki formalnej. Twierdził, że teoria zaciąga zobowiązania ontologiczne przez kwantyfikację, a nie przez zastosowanie nazw własnych, które nie muszą niczego desygnować. Znaczy to, że teoria jest zobowiązana do przyjęcia istnienia tych i tylko tych bytów, które figurują wśród wartości zmiennych związanych skwantyfikowanych zdań tej teorii. Krótko mówiąc: istnieć, to być wartością zmiennej związanej.

Koncepcja istnienia Q. relatywizuje istnienie do teorii i postuluje jeden sposób istnienia. Opiera się na założeniu, że język jest pierwotny wobec kategorii ontologicznych. O tym, co istnieje, dowiadujemy się przez analizę zdań, w których występuje kwantyfikator egzystencjalny. Istnienie nie jest cechą przedmiotu zależną od innych własności tego przedmiotu. Zdaniem Q., poszukiwanie cech umożliwiających bądź wykluczających istnienie danego przedmiotu nie ma sensu, podobnie jak nie ma sensu rozgraniczenie pomiędzy „być” i „istnieć”.

Epistemologia znaturalizowana. W kwestiach epistemologicznych Q. był skrajnym empirystą, kontynuatorem tradycji, której przewodnim hasłem było: *nihil in mente quod non prius in sensu*. Q. rozumiał je w następujący sposób: a) jedynymi świadectwami dla nauki, jakie w ogóle istnieją, są świadectwa zmysłów; b) przyswajanie sobie znaczeń słów musi ostatecznie opierać się na świadectwie zmysłów.

Przed epistemologią stawiał Q. zadanie wyjaśnienia, czym są uzyskiwane przez ludzi informacje składające się na wiedzę o świecie zewnętrznym. Uznał, że ma ona badać sposoby i efekty przetwarzania przez mózg ludzki informacji pochodzących z pobudzenia receptorów zmysłowych. Wyróżnił 3 poziomy takiego badania: mentalny, behawioralny i fizjologiczny. Pierwszy z nich jest, wg niego, najpłytszy i zwodniczy, trzeci zaś – najgłębszy i najbardziej ambitny, lecz aktualnie, z uwagi na stan naszej wiedzy, najmniej dostępny. Poziom behawioralny natomiast, na którym traktuje się umysł jako układ dyspozycji do zachowań, różni się od poziomu fizjologicznego tym tylko, że stany fizjologiczne są tu identyfikowane za pomocą zachowań. Utożsamiając umysł z dyspozycjami do zachowań, określa się stany mentalne jako stany ciała i otwiera tym samym drogę do ich wyjaśniania kauzalnego.

Informacje o świecie zewnętrznym nie mogą być ani stanami umysłu, ani znaczeniami zdań, gdyż oba rodzaje bytów Q. odrzucił. Nie mogą być również stanami neuronów naszego mózgu, gdyż tych nie potrafimy śledzić. Są to zatem produkowane przez nas (intersubiektywnie dostępne) wypowiedzi językowe.

Naturalizacja epistemologii przez Q. polegała na wcieleniu jej do korpusu nauk przyrodniczych – stała się ona działem psychologii empirycznej, a ważnym jej komponentem była teoria języka.

Words and Objections. Essays on the Work of W. V. O. Q., Dor 1969; A. Orenstein, *Willard van Orman Q.*, Bs 1977; R. F. Gibson, *The Philosophy of W. V. O. Q. An Expository Essay*, Tampa 1982; G. D. Romanos, *Q. and Analytic Philosophy*, C (Mass.) 1983; *The Philosophy of W. V. O. Q.*, La Salle 1986, Ch 1998²; Ch. Hookway, *Q. Language, Experience and Reality*, C 1988; *Perspectives on Q.*, Ox 1990; L. Bergström, *Q., Underdetermination, and Skepticism*, JPh 90 (1993), 331–358; A. Zabłudowski, *O Q. teorii niezdecydowania przekładu*, w: *Filozofia języka*, Wwa 1993, 174–193; L. Bergström, D. Føllesdal, *Interview with Willard Van Orman Q.*, Theoria 60 (1994), 193–206; C. Cieśliński, *Uwagi na temat tezy Q. o niezdecydowaniu przekładu*, Ssem 19–20 (1994), 139–148; B. Stanosz, PLF I 326–339; *Symposium on Q.*, Inquiry 37 (1994); G. H. Bird, *Carnap and Q. Internal and External Questions*, Erkenntnis 42 (1995), 41–64; *On Q. New Essays*, C 1995; A. Chrudzimski, *Świat według Q.*, PF 5 (1996) z. 2, 7–23; T. Szubka, *Percepcja, treść, eksternalizm. Q. a Davidson*, w: *Dyskusje z Donaldem Davidsonem o prawdzie, języku i umyśle*, Lb 1996, 253–272; K. Wojtowicz, *Na czym polega „argument z niezdecydności” Q.?*, EdF 24 (1997), 297–306; *Knowledge, Language and Logic. Questions for Q.*, Dor 2000; A. Kubić, *Zagadnienie granic poznania (Q., Putnam, Nagel)*, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio I: Philosophia, Sociologia 25 (2000), 83–93; J. Maciaszek, *Behawioryzm, nominalizm i niezdecydowanie przekładu u Q.*, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi (2000) z. 2, 91–112; J. Pelc, *Willard Van Orman Q.*, Ssem 23 (2001), 25–26; P. Valore, *Questioni di ontologia quineana*, Mi 2001; J. Woleński, *Wyzwania Q.*, RuF 58 (2001), 531–533; U. Żegleń, *Filozofia z punktu widzenia Q.*, tamże, 205–219; A. Brożek, *Analitycy i istnienie. Koncepcja istnienia Q. a metafizyka analityczna Strawsona*, LEth (2003) z. 1, 37–46; B. Brożek, *Z punktu widzenia filozofii logiki*, tamże, 20–27; A. Workowski, *Stronniczość kryterium istnienia Q.*, tamże, 4–7; *The Cambridge Companion to Q.*, C 2004; A. Nowaczyk, *Czy filozofia analityczna sama sobie wykopała grób?*, RF 52 (2004) z. 1, 227–242; *Quintessence. Basic Readings from the Philosophy of W. V. Q.*, C 2004.

Bożena Czernecka-Rej